

Från protest till program

Reflexioner över brukardeltagande i vardagens arkitektur

Dan Bernfeld

Université Louis Pasteur, Strasbourg/Frankrike

Dan Bernfeld är tekn dr, forskare och expert inom Europarådet med anknytning till universitetet i Strasbourg. Han har besökt Chalmers Arkitektursektion som gästforskare under några kortare perioder. Han beskriver här några huvuddrag i sin två decennier långa forskargärning på temat medborgarinflytande över arkitektur och stadsbyggande. Dan Bernfeld är inom detta ämnesområde en av många tongivande röster ute i Europa och i USA och har under dessa år hunnit publicera en lång rad böcker och artiklar.

Artikeln har två delar. I detta nummer publiceras den första delen som behandlar principen om bruksrätt. En andra del om överlevnadstriangeln och det fortsatta arbetet inom Arkiv för Nutida Arkitektur kommer att publiceras i ett kommande nummer.

Inledning

Jag skall här försöka se tillbaka på tjugo år av forskning och handling under perioden 1968-1988. Jag vill sätta in denna period lika mycket i en personlig livshistoria som i ett internationellt sammanhang. Under denna tidsrymd har jag kunnat se hur brukarinflytandet förvandlats från sitt ursprung i en renodlad protest till en del i en mycket mer nyanserad och sammansatt situation. För att kort summera så handlar det om ett utvecklingsförlopp och en mognadsprocess från ideologisk ambition till pragmatisk realism, från kollektiv, gemensam handling till en renässans för och kanske till och med en återupptäckt av det individuella, från globalitet till lokalitet. Det verkar helt enkelt som om ju mer småskalig, vardaglig och personlig vardagsarkitekturen framstår desto närmare kommer man en tillfredsställelse av de verkliga behoven.

Att inleda med ett sådant avståndstagande från, för att inte säga förnekelse av, mina egna ursprungliga ambitioner som sedan förvandlas till så djup besvikelse, så här i 1968 års bakvatten, kan lätt chockera den läsare som inte är van vid den här formen av kulturella provokationer. Men det är nog bäst att så här direkt kasta honom in i ämnets dagsaktualiteter så att jag inte väcker några falska förväntningar.

Tidsmässigt kan man dela denna period i två. Den första från 1968 till 1978 under vilken jag drogs in i en vid denna tid mycket aktiv medborgarrättsrörelse - lika mycket lokalt i Strasbourg som på ett internationellt plan. Den andra perioden från 1978 till 1988 var dels en förlängning av den föregående etappen, dels en fas under vilken jag utvecklade ett allt mer kritiskt perspektiv på det som förevarit dittills samtidigt som jag tog itu med det ambitiösa projektet att under 10 år publicera en serie dokumentationer av alternativa arkitektur- och stadsbyggnadsprojekt i Europa, de s k *Fichier européen de la participation*.

Rumsligt kan samma period indelas i fyra geografiska perioder. Den första, fram till 1975, bestod i en verksamhet som starkt anknöt till fallet Bologna där jag också vistades en längre tid för studier och utvecklade ett personligt kontaktnät. Perioden från 1975 till 1980 ägnades åt Venedig, där de första internationella träffpunkterna och fora kring kvartersrörelser utvecklades. Därefter arbetade jag från 1980 till 1985 i Berlin i samband med IBA för studier kring främst stadsförnyelsen i Kreuzberg och sedan slutligen alltsedan 1985 i Göteborg för internationell forskningsamverkan inom ANA, Arkiv för Nutida Arkitektur vid Chalmers Arkitekturskola, inom forskargruppen Arkitekturens betydelse och främst Sten Gromark.

Det är naturligtvis svårt att hålla isär olika verksamheter när de hänger så intimt samman. I det föregående har jag inte nämnt att jag hela tiden undervisat vid Strasbourgs Universitet och genomfört många besök vid olika europeiska och nordamerikanska universitet samtidigt som jag också samverkat med skilda internationella vetenskapliga organisationer såsom IVAR/VOIR-International Voluntary Action Research Association där jag verkat som vice president inom Europa.

Det ska också tilläggas att jag under årens lopp utfört flera expertuppdrag för olika europeiska och internationella samarbetsorgan såsom exempelvis ONU, Unesco och Europarådet. Detta för att något klargöra min bakgrund.

Jag skulle vidare vilja försöka förtydliga några aspekter på det utvecklingsförlopp jag deltagit i genom att identifiera följande tre temata:

- 1/ från principen om **bruksrätt** till den **självförvaltade gruppbestaden** - uttryck av medborgardeltagande i vardagslivets arkitektur;
- 2/ från **Bologna till Berlin** eller tillkomsten av kriterierna för **överlevnads-triangeln** - boendets samband med yrkesutbildning och kulturell utveckling och förkovran;
- 3/ Utvecklingen av **Arkiv för Nutida Arkitektur** mot en ny form av internationell forskningsamverkan under 90-talet.

1/ Principen om bruksrätt

1. För att förtydliga min ansats i detta försök att göra en snabb sammanfattning och överblick över formerna för brukarinflytandet under en ganska vidsträckt tidsrymd vill jag ange vissa utgångspunkter:

- arkitekten kan inte bli bättre skickad att förstå brukaren och hans behov genom någon form av "avprofessionalisering" av arkitektens yrkesroll, inte heller genom att vara eller att låtsas vara betydligt närmare brukarens vardagsvärld;
- det är heller inte frågan om att förvandla brukaren - som genom ett trollslag - till arkitekt, med verklig förmåga att axla dennes yrkesansvar;
- vi får heller inte föreställa oss, slutligen, varken att arkitekten vet vad som är *gott* för brukaren eller vice versa att brukaren vet vad som är en *god* arkitektur.

Med andra ord så måste vi med alla medel undvika risken och faran med att våga tro och hoppas att arkitekten, och endast denne ensam, kan förstå och i ett arkitekturprojekt införliva brukarens behov. Detta följer av en lång rad skäl varav de viktigaste utgörs av behovens oändliga mångfald, deras förvandling från ett sammanhang till ett annat, från en tidpunkt till en annan, från en människa till en annan, människans enorma inneboende skaparkraft och förmåga att förvandla och att besjåla; framväxten av en ny typ av solidaritet med förankring i det byggda, för att nu bara nämna några sociala och kulturella beståndsdelar i det vi kallar *konsten att bebo*.

Brukaren å sin sida underställs inflytandet av en arkitektur som han inte själv gestaltat i sitt sinne, eller ännu värre som *man har fått honom att tro* verkligen står i full överensstämmelse med hans eller hennes egen inre övertygelse och längtan när det gäller bostadsideal och kulturmodell t ex till det egna hemmet eller radhuset.

En fråga inställer sig här: Hur många är de, de arkitekter som själva bor i sina verk? Eller hur många brukare går kurser som leder till en större förtrogenhet med arkitekturen som uttrycksmedel? Man kan t ex fråga sig varför det inte finns någon sådan organiserad utbildning.

2. Förhållandet mellan brukaren av arkitektur och arkitekten själv är lika gammal som arkitekturtyrket och själva begreppet stad. Trots detta, ända fram till ett förflutet som inte ligger så fjärran, 1800-talet, så förväxlades vanligen brukaren och byggherren: Byggherren bodde själv i sin byggnad varför hans förhållande till byggmästaren-arkitekten var direkt. Först med industrisamhället uppträder denna skarpa gräns mellan brukaren av arkitektur och byggherren. Samtidigt försvann vad jag vill kalla *bruksrätten, la maîtrise d'usage*. Brukaren ställs därmed utanför kretsloppet av koncipiering och realisering och förvandlas till en laglös rebell i förhållandet till de byggandets huvudaktörer som

all lagstiftning och praxis gjort legitima, nämligen byggmästaren-arkitekten och byggherren-beställaren.

Det är just här som föreställningen om det möjliga **deltagandet i arkitekturens alstrande**, *la participation à l'architecture*, eller till och med en bild av just **deltagandets arkitektur**, *une architecture participée*, dyker upp i historien. Idag talar man aldrig om begreppet *bruksrätt*. Förr var den så självklar att den knappast existerade som begrepp, sedan raderades den ut i praktiken, nu är den bara ett vagt och fjärran minne i vår föreställningsvärld.

Vad innebär då ett deltagande i arkitekturens alstrande? Vem har eller vem ger sig rätten till ett sådant deltagande? Arkitekterna genom sin känslighet och sitt engagemang? Lagstiftaren? Nå, men brukaren då? Kan han göra det genom att göra anspråk på sin legitima bruksrätt, som han först materialiserar genom sin vardagliga praxis och som sedan kan skrivas in i lagtexten?

I samband med att de franska allmännyttiga bostadsföretagens egen tidning, tidskriften "h", presenterade Alma Gare i Roubaix i norra Frankrike som det belgiska bostadsinstitutets val av bästa internationella bostadsprojekt under 1981, så skriver man i sin kommentar följande:

"... under 1975 så hade befolkningen organiserat sig i det lokala folkliga stadsbyggnadskontoret, l'atelier populaire d'urbanisme (APU), och förfogade då över egen teknisk expertis. På så vis har APU blivit en privilegierad samtalspartner för Roubaix's folkvalda, inom den arbetsgrupp, det enda beslutande organet, som rymmer representanter för de viktigaste parterna kring stadsdelens förnyelsearbete. Det är inom denna grupp som den övergripande planen för stadsdelens omvandling definierats. Den har också utsett arkitekter för de olika delarna."

"Idag visar det sig att detta utvidgade samråd faktiskt har möjliggjort att de ursprungliga målen verkligen kunnat uppnås i synnerhet vad beträffar projektets koncipiering, planering och programarbete."

"Denna förnyande ursprungliga ansats har idag kunnat följas upp i kvarterets förvaltning. Ett slags förvaltningföretag på kvartersnivå, *une régie de quartier*, har skapats som å ena sidan är ansvarigt för de gemensamma, offentliga platserna och deras nyttjande såsom gaturum och parkytor samt å den andra också för lokaler för gemensamt bruk såsom möteslokaler, hobby- och fritidslokaler..." (la revue h, juin 1981)

Det är utan tvivel just det gynnsamma mötet mellan å ena sidan en allmän politisk vilja och en lokal kampvilja bland de boende och å den andra sidan själva valet av arkitekter, som de boende faktiskt tillskansat sig rätten till under sin kamp, som är huvudorsaken till att projektet inledningsvis föll så väl ut. Det är i detta kraftspel man finner grundvalen för att ett sådant projekt lät sig förverkligas. Är det här ett enstaka unikt exempel, eller kan man upprepa detsamma nå-

gon annanstans? Innebär varje försök att föra ett så exemplariskt projekt vidare att det "banaliseras"?

3. Om man bortser från några undantag - några enstaka högst privilegierade - så är och förblir arkitekten som ritat ett bostadshus en okänd figur för den som det bebor. En undersökning på detta tema skulle komma till samma resultat i Parisregionens förortsområden som i Stockholms. Detta gäller framförallt i den motsatta riktningen: vilken arkitekt känner de boende i det bostadsområde han har ritat? Man kan lätt konstatera vikten av denna enkla sanning. För att ett förhållande skall kunna utvecklas mellan brukaren och arkitekten så krävs det framförallt att man bringar dessa bägge parter samman.

Men hur utvecklas då situationen i Alma Gare? Valet av arkitekter tillkom efter mycket intensiv debatt. De boende i kvarteret besökte först flera bostadsområden i Frankrike och i angränsande länder. Genom att de t ex besökte Bologna, så kunde de få en bild av sin egen situation i ett vidare sammanhang. Och det var i Les Venelles i Bryssel som de fann det mest övertygande exemplet på en lekfull vardagsarkitektur just i deras smak! Detta i ett bostadsområde som helt saknade inslag av deltagande i planering och koncipiering från de boendes sida, som beboddes av ganska välsituerade yrkeskategorier men som är vackert som arkitektoniskt objekt, vackert i sin grönskande inramning, det tycktes behagligt att bebo. Arkitekterna bakom Les Venelles, gruppen *Ausia* i Bryssel, Michel Benoit & Thierry Verbiest, erkände utan omsvep att det här inte hade förekommit något deltagande och att de friytor i området som de tänkt sig skulle övertas av de boende, tyvärr förblev tomma och outnyttjade.

Det hindrade inte att de boende i Alma Gare uppfattade det hela annorlunda; för dem skulle bostäder som de i Les Venelles inte bara kunna erbjuda lägenheter av en för dem ovanlig kvalitet utan också en arkitektur och ett yttre rum som skulle kunna underbygga och aktivt bidra till ett genuint kvartersliv. Arkitekterna kände sig å sin sida också mycket inspirerade till en sådan ansats. Man lärde känna varandra, ett verkligt möte kom till stånd och det praktiska arbetet kunde slutligen komma igång. Men när man talar med de boende, så tyder allt på, att deltagandet bedrevs på ett mycket översiktligt plan: det trädde aldrig på allvar in i någon enskild familjs verklighet. Ska vi av detta dra slutsatsen att en deltagandets arkitektur inte är möjlig då det handlar om hundratalet bostäder, att man i så fall måste begränsa sig till några tiotal?

Om man ser till fakta så förekom i Alma Gare ett utövande av *bruksrätt*. De stora besluten om de offentliga och gemensamma rummen, om skolan och om bostadskomplement av skilda slag, de togs - och kontrollerades under loppet av förverkligandet - av alla medaktörer. Därav den viktiga slutsatsen att bruksrätten utövats *över* ett visst område och *i* ett visst område. Brukarinflytandet i stort har framförallt handlat om *stadsförnyelsen i stort* i Alma Gare, snarare än familjens

eller den mindre gruppens arkitektoniska inramning. Man kan således i detta fall knappast tala om en deltagandets arkitektur.

Om nu stadsbyggandet och det estetiska i Alma Gare kunde tillfredsställa samtliga boende och även de mest kräsna och krävande besökare, om dess sätt att fungera i vardagslivet svarade väl mot de boendes önskemål i stort genom den öppna skolan, friktor för spel, lek och möten, den alternativa restaurangen, omgivningen och inramningen i stort - vilket angreppssätt hade i stället bättre svarat mot enskilda familjers eller grupperns intressen?

Om man nu skulle kunna göra om Alma Gare, borde man då inte bearbeta problemen på två skilda och distinkta nivåer : *bruksrätt över stadsrummet*, som ju faktiskt förverkligades och *bruksrätt över en grupp av bostäder* om maximalt 10 till 15? Genom att i så fall tillföra en mångfald av olika arkitekter och på så vis åstadkomma ett möjligt möte mellan dessa och den lilla gruppen av boende. Det begränsade projektet Fort Frasez - fortfarande i Alma Gare - handlade om ett mindre antal bostäder och gick faktiskt i denna riktning. Tyvärr var detta omöjligt att genomföra i hela det nya kvarteret på grund av det stora antalet lägenheter.

Det ser ut som om den gräns som uppstod under 1800-talet mellan byggherren, *la maîtrise d'ouvrage*, och bruksherren, *la maîtrise d'usage*, i någon mån betvingades i Alma Gare genom upptäckten av *ett kollektivt bruksmästerskap*, *une maîtrise d'ouvrage collective*. Vi måste ändå fullfölja våra reflektioner över idén om en verklig bruksrätt, en bruksrätt som kan utövas av de boende långt in i bostadens mest vardagliga och intima detaljer. Den *sanna konsten att bebo* är inte tänkbar annat än inom ramarna för ett sådant bruksmästerskap över boendet, alltifrån arkitekturprojektets koncipiering, avlelse och alstrande fram till områdets fortsatta förvaltande och skötsel, med alla tänkbara förändringar och förvandlingar som i sin tur bygger på ett faktiskt inflytande över själva byggandet. På så vis kan helt visst stora besparingar åstadkommas, både reellt ekonomiskt och i fråga om mänsklig energi och framförallt kanske i form av minskade förluster i mänskliga kvaliteter. I detta stadium av vårt resonemang kan det därför vara lämpligt att ta itu med de erfarenheter som ryms bakom begreppet *det självförvaltade gruppboendehuset*, *l' habitat groupé autogéré*.

4. "Det självförvaltade gruppboendehuset". Under rubriken finns idag en mängd projekt och erfarenheter dokumenterade såsom exempelvis i: *Fichier européen de la participation* (CIEDART/Venise, 1978-1988); inom ANA, *Arkiv för Nutida Arkitektur* (Chalmers Arkitektur/Göteborg, 1979-1988); i det belgiska arbetet *L'Habitat Groupé: une alternative?* (Fondation Roi Baudouin - Centre de recherche en architecture/Louvain-la-Neuve, 1981); i *Une révolution paisible - l'habitat autogéré*

(CREDOC/Paris, 1981); i den franska boken *Habitats autogérés* (MHGA/Paris, 1983) och slutligen i *Centraal Wonen in beeld 1977-1986* (René Krabbe & Paul Vlug/Verniging Centraal Wonen/Pays-Bas, 1986).

Jag skall här försöka ge en kort kommentar till framförallt de socio-kulturella aspekterna på det självförvaltade gruppstadshuset. De kan förklara hur det inom dessa arkitektursociologiska äventyr utvecklats ett sorts *vardagslivets bruksmästerskap, une maîtrise d'usage du quotidien*. Jag skall också beröra den nya arkitektroll som här vuxit fram och hur den förhåller sig till de boende.

Som så ofta så förorsakar oss den experimentella karaktären i dessa projekt tolkningsproblem: alla parter är nöjda - brukarna naturligtvis åtminstone till att börja med - ända fram till den typ av politiker för vilken "ju mer småskaligt det hela är, desto mindre berörs politiska spörsmål i stort och desto mer betryggande känns det..." På något vis handlar det om att "...experimentera ni bara!, seså förnya er!, så länge som inget på allvar berör mina valmöjligheter och mina beslut..." För fastighetsägare och förvaltare gäller ett likartat resonemang: några små experiment kan inte på allvar rubba eller hota det konventionella sättet att bygga bostäder. Och arkitekten? Vad tänker han? Inte så värst mycket om han ingår i dessa etablerade kretsar och gärna vill få nya uppdrag. Om han inte gör det så kanske han tänker ungefär som så att "...de där objekten i marginalen de kan gott överlåtas åt yrkeskorporationens marginella existenser!"

För den arkitekt som engagerat sig i ett av dessa äventyr för ett självkoncipierat och självförvaltad boende så är de boendes ansats mycket viktig. Han ingår därför ofta i gruppen som sådan och bosätter sig kanske sedan också i det färdiga huset. Detta ger honom en möjlighet till en fördjupad och breddad yrkeserfarenhet. Men, hur kommer det sig att så många arkitekter verkligen deltar i den här typen av projekt? Eftersom de s k *Castors*, en betydelsefull självbyggnadsrörelse i Frankrike under efterkrigstiden, hjälptes åt att bygga sina hus utan arkitekters medverkan så skulle man kunna tro att principen om ett renodlat självbyggeri också skulle ligga som grund för de nya initiativen inom 70- och 80-talets boendegemenskapsrörelse. Det rakt motsatta inträffade faktiskt. Närvaron av en arkitekt i dessa projekt är så oändligt *mycket viktigare* i dessa fall än i konventionellt bostadsbyggande. Arkitekten blir här inspiratören och samordnaren på samma gång som han blir den som företräder projektet när det gäller administrativa problem, kontakter med byggföretaget osv. Dessutom uppmunttrar och underbygger han alla självbyggnadsinitiativ genom att själv vara den förste att ta ett spadtag.

5. Detta sätt att arbeta, så olikt de gängse arbetsformerna inom arkitektkåren i övrigt, bygger helt på de personliga relationer han har inom gruppen, där han ofta betraktas som *min vän arkitekten*, och på det förhållande han har till projektet som sådant. Av samtliga ungefär hundra exempel i Frankrike av det här

slaget så finner man exempelvis en *boende* arkitekt i vart tredje fall. Det bygger slutligen också på arkitektens egen kulturella eller ideologiska kallelse: "Å, äntligen kan jag förverkliga projekt som står i full överensstämmelse med mina idéer om brukardeltagande, om solidaritet kring det arkitektoniska objektet som bas..."

För brukaren som deltar i ett sådant här projekt är arkitektens närvaro viktig främst av två huvudskäl: Å ena sidan så känner han sig tryggare i en arkitekts sällskap när det gäller projektets faktiska genomförande och alla dess teknikaliteter såsom val av och köp av tomt eller byggnad, byggnadslov, val av material och byggnadsentreprenör. Å den andra sidan bidrar arkitekten till att fördjupa de boendes förståelse av det arkitektoniska verket. Han kan också förmedla vissa grundläggande kunskaper vilka möjliggör ett personligt deltagande i själva bygget. Han kan vidga anspråksnivån och medvetenheten hos den enskilde så att en inredning av bostaden bättre stämmer överens med inre och ouppfyllda drömmar och faktiska behov, något som garanterar en långsiktig kvalitativ utveckling av boendets alla dimensioner i brukarens sinnen.

Men, det viktigaste är nog ändå den laganda som utvecklar sig i den här typen av självförvaltade och självbyggda projekt. Den avspända och naturliga sociala atmosfären - den där ogripbara kvaliteten i känslan av att vara "hemma hos sig" på den familjära nivån, gemenskapskänslan materialiserad i de gemensamma rummen som blir mötesplatser för sport, fritid och festligheter vilka innebär en öppning mot och med omvärlden. Det senare motverkar och löser framförallt upp de låsningar som lätt uppstår i frivilliga livslånga förbund människor emellan, *les communautés de vie*, där den kollektiva atmosfären ofta dominerar till den grad att den hämmar den familjära och personliga självutlevelsen och frihetskänslan. Därav också dessa förbunds relativt korta varaktighet.

Den stora fråga som kvarstår är på vilket sätt dessa erfarenheter kan spridas och göras till var mans egendom - som en oreflekterad beståndsdel i vardagslivet - och kanske framförallt hur de kan infogas i större urbana sammanhang som t ex i Alma Gare.

Vissa lyckosamma erfarenheter här och där i Europas skilda hörn, såsom exemplet Centraal Wonen i Holland, får åtminstone mig att tro och inte minst hoppas att dessa nya former av boende i gemenskap verkligen kommer att göra sig mer gällande som alternativ. Inte som en stelbent förebild men som levande referens och som källa till inspiration. Arkitektens tänkbara pedagogiska och sociokulturella roll träder här in i förgrunden, som en bland många andra viktiga beståndsdelar, i denna min framtidsbild.

Dan Bernfeld

Översättning: Sten Gromark

Bild sid 6: *Le Lavoir*, boendegemenskapsprojekt i Paris av Bernard Kohn. Foto Sten Gromark.